

Δημήτριος Καραμπερόπουλος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής
Πανεπιστημίου Αθηνών
www.karaberopoulos.gr
e-mail:karamber@otenet.gr

ΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ¹

(Δημοσιεύθηκε στο Κωνσταντίνου Α. Δημάδη, (επιμέλεια), *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006 Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, τόμος Α', σελ. 208-217).

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνας παρατηρείται μία σημαντική αύξηση του αριθμού εκδόσεως ελληνικών βιβλίων των φυσικών-θετικών επιστημών και ιδιαίτερα κατά τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες, στα οποία περιλαμβάνονται και τα ιατρικά βιβλία², δια των οποίων η ιατρική γνώση μεταφέρονταν στον ελληνικό χώρο³. Ο Αδαμάντιος Κοραής στα 1803 σχετικά παρατηρεί ότι «η αύξησις αυτή των βιβλίων οφείλεται κυρίως εις την αύξησιν των φώτων και τα βιβλία διαχυμένα ήδη εις το πλήθος θέλουσι συντελέσει εις επαύξησιν των φώτων και εις διόρθωσιν των ηθών του έθνους»⁴.

Παρόμοια γράφει και ο ιατρός Αναστάσιος Γεωργιάδης ο και Λευκίας αργότερα αποκληθείς όταν ήταν καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου Αθηνών (1837), «σημείον της εις τας τέχνας και επιστήμας προόδου ενός έθνους είναι, όταν πολλά τοιαύτα βιβλία υπό ομοεθνών ή εν τη πατρίω αυτών γλώσση συγγράφονται, ή εξ άλλων διαλέκτων εις αυτήν μεταφέρονται». Και επί πλέον προσθέτει ότι «αν γένη σύγκρισις των συγγραφέων ή μεταφρασθέντων βιβλίων εκ του καιρού των περικλεών Ευγενίου και Θεοτόκου, μέχρι του νυν, προς εκείνα άπερ προ ταύτης της εποχής κατά καιρούς εξεδίδοντο, έκαστος θέλει δυνηθή εξ αναλογίας να συμπεράνη την εν ημίσει αιώνη μεγάλην, ως προς τους προτέρους χρόνους, εν τω έθνει ημών γενομένην πρόοδον»⁵. Επίσης ο Γεώργιος Ζαβίρας⁶ επισημαίνει στον πρόλογο του βιβλίου στα 1787 ότι το μετέφρασε από τα Ουγγρικά διότι «ημείς ολιγώτατα συγγράμματα έχομεν περί ιατρικής», παρατήρηση που μνημονεύει και ο Δημήτριος Καταρτζής⁷ στα 1795. Ο ιατρός Ιωάννης Νικολίδης στα 1794 για τη διαφώτιση του

¹ Σχετικά με τον όρο «Νεοελληνική Αναγέννηση» βλ. Γιάννης Καράς, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός ή Νεοελληνική Αναγέννηση», *Τα Νέα του Κ.Ε.Ν.Ε.Φ.*, τεύχ. 5, Ιωάννινα 2000, σελ. 1-8.

² Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. Τόμος Γ', *Οι επιστήμες της ζωής*, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, Αθήνα 1994 και Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, αρ.1, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, 2003, σελ. 22 κ. εξ.

³ Για τον όρο «ελληνικός χώρος» χαρακτηριστική είναι η έκφραση του Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Ηθική φιλοσοφία*, τόμ. Α', Βενετία 1761, σελ. δ', «όταν λέγω Ελλάδα εννοώ όλας τας διασποράς των Ελλήνων».

⁴ Αδ. Κοραής, *Memoire sur l' etat actuel de la civilisation dans la Grece*, 1803, σελ. 57, και στην ελληνική μετάφραση *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*, Αθήνα 1853, σελ. 52.

⁵ Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας, *Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, Βιέννη 1810, Πρόλογος, σελ. κγ'.

⁶ Γεώργιος Ζαβίρας, *Ιατρικά παραινέσεις*, Πέστη 1787.

⁷ Βλ. Δημητρίου Καταρτζή, *Τα ευρισκόμενα*, εκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σελ. 165-166, όπου μνημονεύονται τέσσερα από τα δώδεκα που είχαν εκδοθεί: του Αντωνίου Στρατηγού, του Ιωάννη

λαού στην αντιμετώπιση και προστασία από τη μολυσματική νόσο «μαλαφράντζα» (=σύφιλις) τονίζει ότι «δεν μπορεί ποτέ να είναι άλλος κανένας καλλίτερος και σιγουρότερος και ευκολότερος τρόπος, πάρεξ να εύγουν εις το φως παρόμοια βιβλία περί της μαλαφράντζας και περί της θεραπείας της»⁸.

Οι ιατρικές γνώσεις, που μεταφέρονται στον ελληνικό χώρο κατά την Νεοελληνική Αναγέννηση ή Νεοελληνικό Διαφωτισμό, περιέχονται σε τρεις κατηγορίες εντύπων⁹: Α). Στα καθαρώς ιατρικά βιβλία, εκ των οποίων 13 εκδόθηκαν το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. και τα 15 κατά τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες. Μάλιστα δύο βιβλία είχαν και από δύο ακόμη επανεκδόσεις. Β). Σε διάφορα άλλα βιβλία, 42 τον αριθμό, όπως φυσικές, χημείες, σχολικά εγχειρίδια, φιλοσοφικά, θρησκευτικά κ.α. και Γ). Στα προεπαναστατικά περιοδικά και ιδιαίτερα στον Ερμή το Λόγιο, που εκδόθηκε από το 1811-1821. Η διερεύνηση των ανωτέρω ιατρικών κειμένων έδειξε ότι πράγματι ήταν υψηλό το επίπεδο των ιατρικών γνώσεων, που τεκμηριώνεται από τα ακόλουθα:

1. Οι συγγραφείς των ιατρικών βιβλίων, που μεταφράζονται στα ελληνικά, είναι διακεκριμένοι ιατροί με ακαδημαϊκούς τίτλους και τα βιβλία τους είχαν απήχηση στον ευρωπαϊκό χώρο με πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον πολυγραφότατο διάσημο ιατρό της Λωζάννης Samuel Andre Tissot (1728-1797), του οποίου τρία βιβλία είχαν πολλές επανεκδόσεις και μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες¹⁰. Στα ελληνικά μεταφράστηκαν από τον Γεώργιο Βεντότη, (1757-1795), τα βιβλία «*Ανυανισμού επιτομή*», Βενετία 1777, και «*Νουθεσία εις τον λαόν*», Βενετία 1780, και από τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ το βιβλίο «*Εγχειρίδιον ...Περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας*», Βιέννη 1785.

Συγγραφέας του βιβλίου «*Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί πυρετών*», Βενετία 1745, το οποίο μετέφρασε ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός, (1691;-1758), ήταν ο Giovanni Domenico Santorini, (1681-1737), Ιταλός ανατόμος, ο οποίος μεταξύ των άλλων περιέγραψε τον επικουρικό πόρο του παγκρέατος, που φέρει το όνομά του. Επίσης συγγραφέας του βιβλίου με τίτλο «*Ιατρικαί παραινέσεις*», το οποίο μετέφρασε ο Γώργιος Ζαβίρας το 1787, ήταν του Samuel Ratz, (1744-1877), διαπρεπής καθηγητής της Ιατρικής στην Ουγγαρία. Ομοίως συγγραφέας του βιβλίου για τα φάρμακα «*Σύντομος διήγησις Περί φαρμάκων*», Άλλη 1752, που εκδόθηκε άλλες δύο φορές ήταν ο Samuel Madai, (1709-1780), ιατρός, μέλος της Ακαδημίας της Άλλης και συγγραφέας πολλών ιατρικών βιβλίων.

Ο ιατρός Ιωάννης Νικολίδης στο βιβλίο του «*Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα*», Βιέννη 1794, περιέχει την «*Ιατροπρακτική Διδασκαλία περί του γαλλικού πάθους*» του Baron Anton Stoerk (1731-1803), ο οποίος ήταν καθηγητής της Ιατρικής και αρχίατρος της Βιέννης, εισηγητής της χρήσης αρκετών βοτάνων, όπως κολχικού, υοσκιάμου, ακονίτου, στραμμωνίου κ.α. Μάλιστα ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ του αφιέρωσε το βιβλίο του «*Διαιτητική*», Βιέννη 1794.

Αδάμη και δύο του Tissot.

⁸ Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794, Προοίμιον, σελ. 29.

⁹ Για τα κατωτέρω μνημονεύομενα με ιατρικές γνώσεις ελληνικά βιβλία και το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* βλ. τη διεξοδική μελέτη Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, αρ.1, Αθήνα, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, 2003.

¹⁰ Βλ. Antoinette Emch-Deriaz, *Tissot, Physician of the Enlightenment*, American University Studies, Series IX, History, Vol. 126, Peter Lang, New York 1992, Appendix II, pp.323-336.

Ο Luigi Careno, (1766-1810), ήταν ιατρός ένθερμος οπαδός της νέας θεραπευτικής μεθόδου του εμβολιασμού των παιδιών του δαμαλισμού, του οποίου κείμενό του για τον δαμαλισμό περιέχεται στο ανώνυμο βιβλίο «*Παραναιτική διαδασκαλία περί της χρήσεως της δαμαλίδος*», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1805. Μάλιστα ο Careno είχε αμέσως την επόμενη χρονιά μεταφράσει στα λατινικά το βιβλίο του εισηγητού του δαμαλισμού Ed. Jenner κατά το 1798. Ο Ιατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος στην «*Φαρμακοποιία Γενική*», που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1818, μετέφρασε βιβλίο του Ιταλού χημικού, ιατρού και καθηγητού στο Πανεπιστήμιο της Παβίας Luigi Brugnatelli, (1761-1818), του οποίου μαθήματα είχε παρακολουθήσει, όπως σημειώνει στο βιβλίο του.

2. Το γεγονός ότι τέσσερις διδακτορικές διατριβές μεταφράστηκαν στα ελληνικά κατά την εποχή της Νεοελληνικής Αναγέννησης αποτελεί ακόμη ένα στοιχείο των επιπέδων των ιατρικών γνώσεων. Συγκεκριμένα η διδακτορική διατριβή του εκ Καστορίας ιατροφιλόσοφου Θωμά Μανδακάση, (1709-1796), τυπώθηκε στη Λειψία το 1757 δίγλωσσα λατινικά και ελληνικά με τίτλο «*Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα*» υπό την εποπτεία του διακεκριμένου καθηγητού Jean Ernest Hebenstreit, (1703-1757), ο οποίος είχε εκδώσει ελληνικά-λατινικά το κεφ. 28 «*Περί ειλεού και χορδαψού*» από το Ένατο Βιβλίο του Αετίου του Αμιδηνού (6^{ος} αι. μ.Χ).

Επίσης η διατριβή του εκ Σιατίστης της Μακεδονίας ιατροφιλόσοφου Δημητρίου Καρακάση, (1734-1804), τυπώθηκε στην Άλλη σε δίγλωσσα μορφή λατινικά-ελληνικά με τίτλο «*Περί της φλεβοτομίας ως ουκ αεί αναγκαίας εν τοις οξέσιν άμα και κακοηθέσι πυρετοίς*», Άλλη 1760, υπό την εποπτεία του καθηγητού Andrea Elian Buechner, ο οποίος είχε την εποπτεία τις διδακτορικές διατριβές και άλλων Ελλήνων ιατρών¹¹, οι οποίες όμως δεν μεταφράστηκαν στα ελληνικά.

Τρίτη διατριβή ήταν του Ιωάννου Σεραφείμ, *Περί χολερικών πυρετών*, Παρίσι 1815, η οποία μεταφράστηκε την ίδια χρονιά στα ελληνικά από τον Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο¹², (1790-1867), με σκοπό να μάθουν και οι Έλληνες αναγνώστες τη σύγχρονη επιστημονική γνώση, η οποία είχε την έγκριση της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού. Επίσης και ο ιατρός Πέτρος Ηπήτης, (1795-1861), ανακηρύχθηκε το 1816 διδάκτωρ στην Ιατρική Σχολή της Βιέννης με θέμα την πανώλη¹³ και την ίδια χρονιά τύπωσε στη Βιέννη σχετικό βιβλίο με τίτλο «*Λοιμολογία*», στο οποίο επί πλέον καταχωρίζει και 664 ονόματα συγγραφέων, που έγραψαν για την πανώλη, χωρίς όμως τους τίτλους των μελετών τους, για να μην είναι, όπως παρατηρεί, ογκώδες το βιβλίο του.

3. Η αποδοχή της έκδοσης των ελληνικών εκδόσεων από έγκριτους επιστήμονες αποτελεί ένα στοιχείο του επιπέδου των γνώσεων στα ελληνικά ιατρικά βιβλία της εξεταζόμενης περιόδου. Ο Αντώνιος Στρατηγός σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου του περί των πυρετών (σελ. XIV) ότι παρακινήθηκε στη μετάφραση του από την «*μεγάλην επιθυμίαν πολλών ευγενών σπουδαίων και εξόχως του Ιωάννου του Βαπτιστή Χαρβουρίου Κεφαλληνέως και δόκτορος Γεωργίου Μόρμωρη Κηθυρίου, νέοι όντως μεγίστης προσδοκίας εις την ιατρικήν επιστήμην*». Πράγματι ο Χαρβούρης αργότερα έγινε καθηγητής της Ιατρικής στο Τορίνο και Παρίσι.

¹¹ Βλ. Θωμάς Παπαδοπούλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1400ci-1800)*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 48, Αθήνα 1986, τόμ. Β', (Παράρτημα), Προσθήκαι – Συμπληρώσεις - Διορθώσεις, αρ. 1102, αρ. 1115 και αρ. 1110, όπου δημοσιεύεται και επιστολή του καθηγητού Andrea Elian Buechner.

¹² Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ένα αβιβλιογράφητο κείμενο του 1815 για την προστασία από την πανώλη*, Αθήνα 1994, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹³ Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, 1816, αναστατική επανέκδοση Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1989, σελ. 403-410.

Επίσης ο ιατρός Κωνσταντίνος Μιχαήλ, (1751-1816), το βιβλίο του Tissot, που μετέφρασε το 1785 «*Εγχειρίδιον...Περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας*», το πρόσφερε, όπως σημειώνει στον πρόλογό του (σελ. 11), σε πολλούς αξιόλογους άνδρες, οι οποίοι και τον συμβούλευσαν να το εκδώσει. Παρόμοια και ο ιατρός Κήρυκος Χαιρέτης, (1756-1830), στον πρόλογο (σελ. 9) του βιβλίου «*Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας*», που εκδόθηκε στη Βενετία το 1798, σημειώνει ότι το χειρόγραφο του το διάβασαν, ο Ιωάννης Χαρβούρης, καθηγητής της «Πρακτικής θαραπείας» στο Τορίνο και Παρίσι, ο αδελφός του Μάρκος Χαρβούρης, καθηγητής της Χημεία στη Πάδοβα και ο V. Malacarne, (1744-1816) καθηγητής της χειρουργικής στην Πάδοβα, οι οποίοςι μάλιστα του συνέστησαν να εκδώσει επί πλέον το βιβλίο του και στην Ιταλική γλώσσα. Συμπληρώνουμε ότι και οι διδακτορικές διατριβές που μεταφράσθηκαν στα ελληνικά είχαν την έγκριση του εποπτεύοντος καθηγητού καθώς και των άλλων της Ιατρικής Σχολής.

4. Τα ιατρικά βιβλία, που μεταφράζονται στα ελληνικά, απέχουν χρονικά κατά μέσον όρο 6.6 χρόνια με διακύμανση 0-20 χρόνια από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή έκδοση, όπως μπορεί κανείς να δει στον σχετικό πίνακα. Τεκμηριώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο πως η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση γρήγορα μεταφέρονταν στον ελληνικό χώρο. Επί πλέον το επίπεδο των ιατρικών βιβλίων που μεταφράζονται είναι αρκετά υψηλό, όπως διαπιστώνεται από τα ονόματα των διασήμων συγγραφέων τους, και από το γεγονός ότι τα πρωτότυπα βιβλία είχαν μεταφρασθεί σε πολλές γλώσσες και με πολλές επανεκδόσεις

5. Η βιβλιογραφία, η οποία περιέχεται στα ιατρικά κείμενα αποδεικνύεται ότι είναι η σύγχρονη τότε ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, στοιχείο που δείχνει το επίπεδο των ιατρικών γνώσεων που μεταφέρονταν στον ελληνικό χώρο κατά την εποχή της της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Το γεγονός αυτό δείχνει το επίπεδο ενημέρωσης των Ελλήνων συγγραφέων και τη μεταφορά της επίκαιρης επιστημονικής ιατρικής γνώσης.

Μνημονεύονται μόνο δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως του Ανθίμου Γαζή, ο οποίος στο βιβλίο «*Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή σύντομος ανάλυσις της πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας*», που μετέφρασε και εξέδωσε το 1799, εκτός των άλλων βιβλιογραφικών παραπομπών παραθέτει και κείμενο από το βιβλίο «*Ιστορία του ανθρώπινου σώματος*» του διασήμου Γερμανού καθηγητού C.W. Hufeland, (1726-1836), που εκδόθηκε μόλις ένα χρόνο πρωύτερα, το 1798. Και η δεύτερη περίπτωση είναι το βιβλίο του Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, το οποίο περιέχει σε κάθε σελίδα του πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές. Μάλιστα θεωρείται για την εξεταζόμενη περίοδο ως το βιβλίο με την πολυαριθμότερη βιβλιογραφία, η οποία μάλιστα είναι της συγχρόνου εποχής. Στις σελ. 537-545 του βιβλίου παρατίθενται ο κατάλογος της βιβλιογραφίας με 146 τίτλους βιβλίων εκ των οποίων 58 είναι γερμανικά βιβλία, 40 λατινικά, 13 γαλλικά, 7 αγγλικά 5 ιταλικά και 23 τίτλοι ελληνικά βιβλία, κυρίως των αρχαίων ιατρών.

6. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημαντικό προεπαναστατικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, που εκδόθηκε στη Βιέννη από το 1811-1821, και όπως έχει διαπιστωθεί από τις μελέτες μας το δέκα τοις εκατό των σελίδων του περιοδικού είναι αφιερωμένο σε ιατρικά θέματα. Το επίπεδο των ιατρικών γνώσεων που περιέχονται στα θέματα αυτά είναι υψηλό, διότι κατά κανόνα τα άρθρα που δημοσιεύονται είναι μετάφραση από έγκυρα περιοδικά της Ευρώπης της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου. Ενδεικτικά μνημονεύονται μερικά παραδείγματα: Δημοσιεύεται το 1811 ένα άρθρο

για τη λειτουργία του σπληνός¹⁴, στο οποίο αναγράφεται ένα πείραμα του Άγγλου Everard Home (1756-1822), που είχε δημοσιευθεί στο αγγλικό περιοδικό *Philosophical Transactions* του 1808. Επίσης δημοσιεύθηκε σε περίληψη από τα «Χρονικά της Φυσικής του Γκιλβέρτ (*Gilbert's Annalen der Physik*)» το άρθρο «Περί της ζωικής θερμής και αναπνοής»¹⁵ με τις πρόσφατες γνώσεις για τη δημιουργία της θερμότητας στον οργανισμό από την ένωση του οξυγόνου με το αίμα. Από το ίδιο περιοδικό μεταφράστηκε το άρθρο «Φυσική εξήγησις της εις το ζωικόν σώμα κυκλοφορίας του αίματος και των δυνάμεων δια των οποίων γίνεται η κυκλοφορία»¹⁶, το οποίο περιέχει πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές και μπορεί να θεωρηθεί ως η πληρέστερη παρουσίαση στην ελληνική γλώσσα της ανατομίας και φυσιολογίας της καρδιάς κατά την εποχή της Νεοελληνικής Αναγέννησης.

Ακόμη στον Ερμή το Λόγιο δημοσιεύονται κατάλογοι με τα καινούργια βιβλία, που έχουν εκδοθεί, και επί πλέον παρουσιάζονται μερικές εκδόσεις ιατρικών βιβλίων¹⁷. Επίσης παρουσιάζεται το μόλις προ μηνός εκδοθέν στο Παρίσι πρώτο περιοδικό της «Πειραματικής Φυσιολογίας» (*Journal de physiologie experimentale*) από τον Γάλλο F. Magendie, (1783-1855), τον δάσκαλο του θεμελιωτή της πειραματικής φυσιολογίας Claude Bernard, (1813-1878), και τονίζεται ότι «χρεωστούμεν να συστήσωμεν και εις τους ιδικούς μας ιατρούς», για να είναι ενημερωμένοι στις πρόσφατες γνώσεις της φυσιολογίας¹⁸.

7. Η νέα προληπτική μέθοδος του εμβολιασμού, του δαμαλισμού, για την προστασία από την παιδοφθόρο ευλογιά, γρήγορα περνά στον ελληνικό χώρο. Το 1805, έξι χρόνια μετά την δημοσίευση στα λατινικά της εργασίας του Ed. Jenner, (1749-1823), κυκλοφορεί στα ελληνικά σχετικό βιβλίο με τίτλο «Διδασκαλία παραινετική περί της χρήσεως της δαμαλίδος» για τη σωτήρια αυτή μέθοδο. Μάλιστα καταχωρίζεται ιδιαίτερος στατιστικός πίνακας, που είναι ο πρώτος ιατρικός στατιστικός πίνακας, όπως έχουμε διαπιστώσει, και δείχνει την θεαματική πτώση του αριθμού των θανάτων από την ευλογιά μετά την εφαρμογή του δαμαλισμού το 1800 στη Βιέννη.

8. Η καινούργια γνώση περί οξυγόνου ως απαραίτητου στοιχείου στην αναπνοή, που το 1790 είχε τεκμηριωθεί από τον A.L. Lavoisier, (1743-1794), μεταφέρεται από τον Άνθιμο Γαζή στον ελληνικό χώρο το 1799 με το βιβλίο που εκδόθηκε στη Βιέννη με τίτλο «Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή σύντομος ανάλυσις της πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας»¹⁹. Επίσης στο Παράρτημα του ίδιου βιβλίου ο ιατρός Μαουήλ Σαρής Τενέδιος²⁰ γράφει ένα κεφάλαιο «Περί ζυμώσεως», όπου μνημονεύει επίσης το οξυγόνο, όπως επίσης σχετικά γράφει και ο ιατρός Θεοδόσιος Μ. Ηλιάδης²¹ στο βιβλίο, που μετέφρασε με τίτλο «Χημική φιλοσοφία», Βιέννη 1802, σελ. 166.

¹⁴ *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 298-301.

¹⁵ *Ερμής ο Λόγιος* 1816, σελ. 82-87.

¹⁶ *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 539-554.

¹⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, 1812, σελ. 160, 337-339, 1817, Παράρτημα, 1821, σελ. 229-230, 283-286.

¹⁸ *Ερμής ο Λόγιος*, 1821, σελ. 284-285.

¹⁹ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας του Θεσσαλού διδασκάλου του Γένους Ανθίμου Γαζή (1758-1828)*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1993, σελ. 25.

²⁰ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ο ιατρός Μαουήλ Σαρής Τενέδιος (1778-1802) και το διαφωτιστικό του έργο*, Εκδ. Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999.

²¹ Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η ιατρική γνώση στα πρώτα νεοελληνικά βιβλία Χημείας της προεπαναστατικής περιόδου», Πρακτικά του Πανελληνίου Συμποσίου *Η Ιστορική εξέλιξη της Χημείας στην Ελλάδα*, (1994), Αθήνα 1996, σελ. 137-151.

9. Οι ανατομικές εικόνες στα ιατρικά θέματα αποτελούν ένα ακόμη στοιχείο του επιπέδου των ιατρικών γνώσεων της εξεταζόμενης περιόδου. Ο Άνθιμος Γαζής στο βιβλίο του «*Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή σύντομος ανάλυσις της πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας*», 1799, καταχωρίζει δύο ανατομικές εικόνες του ανθρωπίνου σώματος με σκοπό, όπως σημειώνει, οι αναγνώστες παραστατικά να κατανοήσουν τις σχετικές γνώσεις. Επίσης ο Γαζής επιμελείται την έκδοση του βιβλίου του Νικοδήμου Αγιορείτου, «*Εγχειρίδιον συμβουλευτικόν περί της φυλακής των πέντε αισθήσεων*», Βιέννη 1801, στο οποίο υπάρχει κεφάλαιο, σελ. 289-294, «*Περί καρδιάς*» με την ανατομία και φυσιολογία της καρδιάς και ανατομικά σχήματα της καρδιάς, στο οποίο προσθέτει τις σύγχρονες ιατρικές γνώσεις. Μάλιστα τα ανατομικά αυτά σχέδια της καρδιάς μετά τη μετάφραση του βιβλίου στα 1826 στα Ρουμανικά, αποτελούν τα πρώτα επιστημονικά σχέδια που δημοσιεύθηκαν στη Ρουμανία σύμφωνα με τον Virgil Candea²².

Στο πολύτομο εγκυκλοπαιδικό βιβλίο των αδελφών Καπετανάκη «*Παιδική εγκυκλοπαιδεία*», Βιέννη 1810-1812, μεταφρασμένο από τα γερμανικά περιέχονται έγχρωμες ανατομικές εικόνες του ανθρωπίνου σώματος, φαρμακευτικών φυτών, ελμίνθων, ταινιών και του ακάρεος της ψώρας και ενδεικτικά παρουσιάζονται μερικές εξ αυτών.

10. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι ιατρικές γνώσεις, που περιέχονται στα βιβλία Φυσικής²³ και Χημείας εκδοθέντα κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης και είναι μεταφρασμένα από αξιόλογα ευρωπαϊκά βιβλία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Νικηφόρος Θεοτόκης, (1731-1800), στο βιβλίο του «*Στοιχεία Φυσικής*», Λειψία 1767, καταχωρίζει ιατρικά θέματα, τα οποία έχει λάβει, όπως έχουμε δείξει, για την κατασκευή του οφθαλμού από το βιβλίο του Peter van Musschnbroeck, (1692-1761), *Elementa Physicae*, Neapoli 1751, τόμ. 2, σελ. 55-67 και για την κατασκευή του ωτός από το βιβλίο του Abbet Nollet, (1700-1770), *Lezioni di Fisica sperimentale*, Βενετία 1747, τόμ. 3, σελ. 314-323, από όπου ακόμη παίρνει και τον ανατομικό πίνακα του ωτός, που τον δημοσιεύει στο βιβλίο του.

Ομοίως ο Ευγένιος Βούλγαρις, (1716-1806), στο βιβλίο του «*Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*», το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη 1805, αλλά γράφθηκε πολύ πιο πριν, για την κατασκευή του οφθαλμού χρησιμοποιεί, όπως και ο Θεοτόκης, το βιβλίο του Musschnbroeck. Ο Ρήγας Βελεστινλής, (1757-1798), στο βιβλίο του «*Φυσικής απάνθισμα*», Βιέννη 1790, στο τελευταίο κεφάλαιο καταχωρίζει ιατρικά θέματα, (κυκλοφορία του αίματος, άδηλος διαπνοή, κατασκευή φωσφόρου από τα ούρα), τα οποία έχει λάβει από την Γαλλική Encyclopedie των Diderot και D'Alambert, όπως έχουν δείξει οι σχετικές μας έρευνες²⁴.

Ο Κων. Κούμας, (1777—1836), στο 8^ο τόμο του βιβλίου του «*Σειράς στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών*», Βιέννη 1807, περιλαμβάνει κεφάλαιο «*Επιτομή της Ανατομής και της Φυσιολογίας*», σελ. 10-44, που είναι όπως έχει δείξει η Μαρία Στασινοπούλου²⁵ από το έργο του Jean Claude

²² Βλ. Virgil Candea, «William Harvey, Anthimos Gazis et des debuts de la science Roumaine moderne», *Balkan Studies*, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 77-98.

²³ Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η ιατρική σκέψη μέσα από τα βιβλία Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου», στον τόμο *Πρακτικών Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1997, σελ. 223-248.

²⁴ Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική "Encyclopedie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128.

²⁵ Βλ. Νίκος Ψημμένος, Βιβλιοκρισία «Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklarers-Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*», *Δωδώνη*, τόμ. 22, Μέρος Τρίτον, 1993, σελ. 343-350.

Fontaine, (1715-1807), «*Cours encyclopedique et elementaire de Mathematiques et de Physique*», που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1799 και 1800. Ομοίως ο ιατρός και δάσκαλος Κων. Βαρδαλάχος, (1755-1830), στο βιβλίο του «*Φυσική πειραματική*», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1812, καταγράφει εκτός των άλλων και τις σύγχρονες απόψεις με σχετικές βιβλιογραφικές πληροφορίες για την αναπνοή και την κυκλοφορία του αίματος, όπως επίσης και τα διάφορα πειράματα, που αποδείκνυαν ότι το ερυθρό χρώμα του αίματος οφείλεται στο οξυγόνο.

Επίσης και τα δύο ελληνικά βιβλία Χημείας περιέχουν τις σύγχρονες ιατρικές γνώσεις στα θέματα τους, όπως τεκμηριώνεται από την μετάφραση τους αμέσως μετά την ευρωπαϊκή τους έκδοσή. Συγκεκριμένα ο ιατρός Θεοδόσιο Μ. Ηλιάδη μετέφρασε με τίτλο «*Χημική φιλοσοφία*», Βιέννη 1802, το βιβλίο του Α. F. Fourcroy, «*Philosophique Chimique*», του οποίου η δεύτερη έκδοση ήταν στο Παρίσι το 1795. Το δεύτερο βιβλίο έχει τον τίτλο «*Χημείας επιτομή*», Βιέννη 1808, μεταφράστηκε από τον Κων. Κούμα τέσσερα χρόνια μετά από τη Γαλλική έκδοση του Pierre-Auguste Adet, *Lecons elementaire de Chimie*, Παρίσι 1804.

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι υψηλό είναι το επίπεδο των ιατρικών γνώσεων, που περιέχονται στα ιατρικά βιβλία, στα διάφορα άλλα βιβλία και στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Οι συγγραφείς τους διαδραματίζουν ένα διαφωτιστικό ρόλο στην όλη αναγεννητική προσπάθεια της εποχής, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη μόρφωση των κατοίκων του ελληνικού χώρου σε θέματα υγείας και παράλληλα στην προσπάθειά τους να αποδώσουν στα ελληνικά τα καινούργια ιατρικά δεδομένα, δημιουργούν τη βάση της ελληνικής ιατρικής ορολογίας.